

ΟΙ ΑΛΥΚΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΒΥΣΣΟΥ

Στον Αγωνιστή-Παιδαγωγό
Κώστα Σωτηρίου

Μαρτυρίες αν κατά την αρχαιότητα υπήρχαν στην περιοχή της Αναβύσσου αλυκές δεν έχουμε, όπως έχουμε για άλλα μέρη της ΝΑ. Αττικής, π.χ. «Αλαί Ἀραφηνίδες» (Ραφήνα), «Αλαί Αἰξωνίδες» (Βούλα) ή την «ἄλῃν» που κατείχαν οι «Σαλαμίνιοι οι από Σουνίου» στην περιοχή του δήμου Σουνιέων¹ και, που μαζί με μερικές ακόμη του υπόλοιπου αττικού χώρου, είχαν σαν αποτέλεσμα να είναι το θαλάσσιο αλάτι ένα σημαντικό εμπορεύσιμο προϊόν για την Αττική^{1α}.

Αν όμως λάβουμε υπόψη μας, ότι σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, η στάθμη της θάλασσας από την αρχαία εποχή έχει ανεβεί περίπου 3 μ.², συμπεραίνουμε ότι η διαμόρφωση των ακτών της Αναβύσσου θα ήταν διαφορετική από την σημερινή. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τις πρόσφατες έρευνες τις σχετικές με την γεωμορφολογία των ακτών της Αναβύσσου. Σύμφωνα λοιπόν με την γνώμη της γεωλόγου Κ. Γάκη-Παπαναστασίου «Ο αιγιαλός στον όρμο του Ε.Ο.Τ. υπήρξε πιο εκτεταμένος φτάνοντας τουλάχιστον μέχρι του σημερινού βάθους των 3,30 μ. και στη συνέχεια μέχρι των 2,20 μ., όπου αρχίζουν οι εμφανίσεις των πάγκων Beach rock. Στο εσωτερικό δε αυτής της εκτεταμένης παραλίας υπήρχαν θίνες, των οποίων υπολείμματα παρατηρούνται σήμερα». Και παρακάτω «Η μορφολογική εξέλιξη στον όρμο της Αναβύσσου υπήρξε ανάλογη. Πλημμυριζόμενη η περιοχή από την

-
1. William S. Ferguson, The Salaminioi of Heptaplylai and Sounion, HESPERIA 7 (1938), σελ. 1 κ.ε. J. H. Young, Studies in South Attica. The Salaminioi at Porthmos, HESPERIA 10 (1941), σελ. 163 κ.ε. (για τη θέση των αλυκών βλ. σελ. 179-180)· Ευάγγελος Κακαβογιάννης, Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 1985, σελ. 91, δ.
 - 1α. R. J. Hopper, Trade and Industry in Classical Greece, Thames and Hudson, London 1979, σελ. 62.
 2. W. Kendrick Pritchett, Toward a Restudy of the Battle of Salamis, AJA 63 (1959), σελ. 255-256, όπου δέχεται και τις απόψεις του Φωκίωνος Νέγρη στις μελέτες του 1904, 1915 και 1919· C.W.J. Eliot, Coastal Demes of Attica, Toronto 1962, σελ. 105.

επίκλυση της θάλασσας έδωσε στην πρώην πεδινή έκταση τον σχηματισμό της "Laguna"»³.

Περνώντας τώρα στά νεώτερα χρόνια είναι άγνωστο το πότε πρωτολειτούργησαν οι αλυκές. Από τις πιο παλιές μαρτυρίες όμως που έχουμε για τις αλυκές της Αναβύσσου, είναι αυτή του Τούρκου ναυτικού και περιηγητή Πίρι Ρέις περίπου του 1520. Περιγράφοντας λοιπόν στον πορτολάνο του τις ακτές και τα παράλια της Αττικής ο Πίρι Ρέις, αμέσως μετά το Σούνιο σημειώνει ότι «Από εδώ βάζοντας την πλήρη σου στον γαρμπή βρίσκεις μιαν αλυκή· η αλυκή είναι φυσική (:Ανάβυσσος)»⁴.

Παρόμοια όμως μαρτυρία για τις αλυκές κατά το β' μισό του 17ου αιώνα έχουμε και από τον Τούρκο περιηγητή Εβλιά Τσελεμπή⁵. Σύμφωνα λοιπόν με τον Εβλιά Τσελεμπή (1667), από το Σούνιο «...αφού τα ιδή αυτά και γυρίσει (κάνεις) προς την μεριά του βορειοδυτικού αέρα, (φτάνει στην) Μεγάλη Αλυκή.

Υπάρχει μια εκ Θεού (φυσική) αλυκή (Ανάβυσσος). Έχει πολύ νόστιμο αλάτι. Σε όλες τις επαρχίες (καζάδες) και στους δήμους (ναχιγιέδες) στέλνεται αλάτι απ' αυτήν».

Αξιοσημείωτες λοιπόν παρατηρήσεις είναι ότι για την εποχή αυτή η αλυκή της Αναβύσσου εθεωρείτο «μεγάλη» και «εκ Θεού», δηλαδή βλέπουμε κάποια μεταφυσική αντίληψη για το αλάτι, μια και είναι τόσο απαραίτητο για την ύπαρξη της ζωής. Παρόμοιες αντιλήψεις για το αλάτι από την αρχαία εποχή διασώζονται αρκετές, παρόλο που δεν φαίνεται να έπαιζε σημαντικό ρόλο στην θρησκεία⁶· ο Όμηρος αποκαλεί το αλάτι θείο⁷ (άλός θείοιο), ενώ ο Λυκόφρων «σύνδορπον Αιγαίωνος άγνίτην πάγον»⁸.

Λίγα χρόνια αργότερα (1674) για τις αλυκές και το αλάτι γενικώτερα στην Αττική, έχουμε μαρτυρία από τον πρόξενο στην Αθήνα Giraud⁹. Σύμφωνα λοιπόν με τον Giraud, τις αλυκές της Αττικής τις κατείχε ο βοεβόδας

3. Κ. Γάκη-Παπαναστασίου, Γεωμορφολογία των ακτών της περιοχής Αναβύσσου Αττικής (Διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Ενδεικτικό Ωκεανογραφίας, Σχολής Θετικών Επιστημών Παν/μίου Αθήνας), Αθήνα 1985, σελ. 78.

4. Σχετικά με τις περιγραφές του Πίρι Ρέις για την Αττική και ειδικά για τις αλυκές, βλ. R. Herzog, Ein Türkisches Werk über das Ägäische Meer aus dem Jahre 1520, Athenische Mitteilungen 27 (1902), σελ. 428 και Αθ. Χατζηδημίου, Το λιμάνι του Πειραιά από ανέκδοτο χειρόγραφο του 18ου αιώνα, Περιοδικό «Συλλέκτης», Αθήνα (1947-1951), τομ. Α', σελ. 128.

5. Κώστας Η. Μπίρης, Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπή, Αθήναι 1959, σελ. 62.

6. R. S. Forbes, Studies in Ancient Technology, vol. III, Leiden 1955, σελ. 170.

7. Ομήρου, Ιλιάς, I, 214.

8. Λυκόφρωνος, Αλεξάνδρα, V, 135.

9. M. Maxime Collignon, Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle, Paris 1913, σελ. 31 και 33.

που τις έδινε στα γειτονικά χωριά, ενώ ήταν καθιερωμένη η εισφορά του «αλατιάτικου» (δικαίωμα επί του άλατος) και κάθε ελληνικό σπίτι ήταν υποχρεωμένο να πληρώνει 49 πιάστρα για αλατιάτικο. Την εισφορά δε αυτή όπως και άλλες (γρασιδιάτικο, εισφορά για αμπέλια, περιβόλια κλπ.), την εισέπραττε για λογαριασμό του βοεβόδα έλληνας εισπράκτορας¹⁰.

Την ίδια περίοδο και ο Γάλλος γιατρός J. Spon (1676) αναφερόμενος στο εμπόριο της Αττικής, κατατάσσει το αλάτι μεταξύ των άλλων εξαγωγίμων προϊόντων, απόδειξη ότι θα πρέπει να υπήρχε μεγάλη παραγωγή αλατιού στην Αττική¹¹, χωρίς όμως να έχουμε ακριβή στοιχεία για την ποσότητα, όπως έχουμε για άλλα μέρη της Ελλάδας κατά την Τουρκοκρατία, π.χ. Λευκάδα, Κέρκυρα¹².

Από τους άλλους περιηγητές οι Stuart — Revett κατά τα τέλη του 18ου αιώνα απλώς κάνουν αναφορά στην Ανάβυσσο, χωρίς καμία μνεία για τις αλυκές¹³. Παρόμοια μικρή αναφορά για την Ανάβυσσο, χωρίς μνεία των αλυκών, υπάρχει και στο οδοιπορικό του Chateaubriand (1806)¹⁴, ενώ κατά την ίδια περίπου περίοδο, ο William Gell σημειώνει: «Having descended to another gulph and a plain, turn r. salt marsh l. Anaphiso...»¹⁵. Ο Edward Dodwell (1805), ενώ κατά την περιήγησή του κάνει μια αρκετά εκτεταμένη περιγραφή της περιοχής της Αναβύσσου και του λιμανιού της (Port of Anaphlystos), δεν αναφέρει τίποτε για τις αλυκές¹⁶. Αντίθετα ο J.C. Hobhouse στη διαδρομή από Κερατέα για Σούνιο (23 Ιανουαρίου 1810) σημειώνει για τις αλυκές της Αναβύσσου «in a marshy flat near the sea, were some large salt-pits»¹⁷.

10. Κυριάκος Σιμόπουλος, Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Έκδοση πέμπτη, 1984, τόμ. Α, σελ. 675, 676, 677.

11. Κυριάκος Σιμόπουλος, ό.π., σελ. 696.

12. Κυριάκος Σιμόπουλος, ό.π., τόμ. Β', 1984, σελ. 343 και 641.

13. J. Stuart and N. Revett, The Antiquities of Athens Measured and Delineated by James Stuart F.R.S. and F.S.A. and Nicholas Revett, Painters and Architects, London 1794, vol. 3, VII.

14. Σατωβριάνδου, Οδοιπορικόν, μτφ. Εμμ. Ροΐδη, στη σειρά «Ξένοι Περιηγητές στον Ελληνικό Χώρο», Νο 5, Έκδοση Αφών Τολίδη, 1979, τόμ. Α', σελ. 76. Ακόμη, Κυριάκος Σιμόπουλος, Ξένοι Ταξιδιώτες, ό.π., τόμ. Γ1 (1800-1810), 1985, σ. 303.

15. William Gell, The Itinerary of Greece; Containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly, London 1827, σελ. 85. Τα ταξίδια του όμως στην Ελλάδα τα έκανε μεταξύ των ετών 1801-1813, ενώ το βασικό του υλικό για την Στερεά και Θεσσαλία το συγκέντρωσε στο τρίτο ταξίδι του μεταξύ 1804 και 1806. Βλ. Κυριάκου Σιμόπουλου, ό.π., τόμ. Γ1, σελ. 121.

16. Edward Dodwell, A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, vol. 1, σ. 546 κ.ε., Port of Anaplystos.

17. J.C. Hobhouse, A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810, London 1813, Letter XXVII, σελ. 414.

Κατά την Επανάσταση και ειδικά κατά το τρίτο έτος (1823) το αλάτι γίνεται είδος μονοπωλιακό, σύμφωνα με το διάταγμα 2041/4-9-1823, από τον Υπουργό της Οικονομίας Χαράλαμπο Περρούκα και όσες αλυκές υπήρχαν στα επαναστατημένα εδάφη περιήλθαν στον έλεγχο του Εκτελεστικού Σώματος¹⁸. Το Βουλευτικό Σώμα όμως στις 13 Νοεμβρίου αποφασίζει να συστήσει εννεαμελή επιτροπή, για να καλέσει σε απολογία τον Χ. Περρούκα «περί του έγκλήματος όπου έπραξεν υπογράψας διακήρυξιν περί μονοπωλείου άλατος μή προηγουμένου νόμου»¹⁹. Η επιτροπή ορίστηκε με το 492/22 Νοεμβρίου 1823 έγγραφο του Βουλευτικού²⁰, και με την παρουσία της στη συνέλευση του Βουλευτικού στις 24 Νοεμβρίου, ομόφωνα αποφασίστηκε «ό μέν ύπουργός νά κηρυχθή έκπτωτος, τό δέ μονοπωλείο άλατος νά άναιρεθεϊ»²¹. Έτσι με την 504/24 Νοεμβρίου 1823 διακήρυξή του, το Βουλευτικό θεώρησε παράνομη την εισαγωγή του μονοπωλίου του άλατος και κήρυξε έκπρωτο τον Υπουργό Χ. Περρούκα επειδή «τό άνομοθέτητον ώς νομοθετημένο άπεφάσισε»²². Ακόμη με την 505/24 Νοεμβρίου 1823 διακήρυξη καταργήθηκε το μονοπώλιο του άλατος²³ ενώ με το 506/24 Νοεμβρίου 1823 έγγραφο, το Βουλευτικό ενημερώνει το Εκτελεστικό Σώμα για την απομάκρυνση του Χ. Περρούκα από το υπουργήμά του²⁴. Γεγονός όμως αναμφισβήτητο είναι ότι μία από τις αφορμές του εμφυλίου διχασμού υπήρξε και η υπόθεση του μονοπωλίου του άλατος²⁵.

Από την εποχή αυτή έχουμε πολλά στοιχεία για την λειτουργία των αλυκών της Αναβύσσου. Έτσι κατά το 1824 έχουμε μαρτυρία για:

«Ναῦλο εἰς τόν κ. Ἀγγελῆ Νίτη ὅπου ἤφερεν χίλια κοιλὰ
 ἀλάτι ἀπό τήν ἀλυκὴν τῆς Ἀναβύσσου διὰ ζαῖρέν Κάστρου450
 Εἰς τόν Γεωργαντᾶ Κολοβό ὅπου ἐπῆγε καὶ τό ἤφερεν25
 36 μεροκάματα ὅπου τό ἔβγαλαν εἰς τό μαγαζί36»²⁶

18. *Κωνσταντίνος Μανδηλαράς*, Αι Αλυκαί της Ελλάδος και η εξέλιξις αυτών από του 1824-1942, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο 1951, σελ. 7.

19. Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας (στο εξής ΑΕΠ)/2, τόμος δεύτερος (1823-1824), Αθήνα 1972, σελ. 193.

20. ΑΕΠ/2, ό.π., σελ. 647.

21. ΑΕΠ/2, ό.π., σελ. 203.

22. ΑΕΠ/2, ό.π., σελ. 653, αριθ. 504.

23. ΑΕΠ/2, ό.π., σελ. 654, αριθ. 505.

24. ΑΕΠ/2, ό.π., σελ. 654, αριθ. 506.

25. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παύλου Δρανδάκη, Έκδοσις Β', τόμ. 3, σελ. 401-2, λ. Ἄλατος Μονοπώλιον, όπου μεταξύ των άλλων ο Γ.Δ.Κ. υποστηρίζει ότι «δύνανται να λεχθή ότι πραγματική αφορμή του διπλού εμφυλίου πολέμου υπήρξε το Μονοπώλιον του άλατος».

26. Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας εκ των Συλλογών Γιάννη Βλαχογιάννη. Αθηναϊκόν Αρχείον, επιμέλεια: δ.Φ. Κων/νου Αθαν. Διαμαντή, Έκδοσις Δήμου Αθη-

ενώ «ἀπό τούς λογαριασμούς τῶν προσοεξόδων τῆς ἐπαρχίας τῶν Ἀθηνῶν ἀπό 1ης Μαρτίου 1824 μέχρι τέλους τοῦ Ἰουνίου μήνες τέσσαρες» ἔχουμε μαρτυρία «Νά δώση: ... Ὅσα ἀπό τὰς ἀλυκάς Πετράκη καί Μεσογειῶν 1825»²⁷ (το ἴδιο ποσό αναγράφεται καί στον λογαριασμό των προσόδων καί ἐξόδων τῆς Επαρχίας Αθηνῶν ἀπό 1 Μαρτίου 1824 μέχρι 2 Μαρτίου 1825²⁸).

Αξιοσημείωτο εἶναι ὅτι κατὰ το 1825 οἱ ἀλυκές τῆς Αναβύσσου ἀπασχολοῦν το Βουλευτικό Σώμα. Ἐτσι στίς 23 Μαρτίου ἀναγνώσθηκε το ὑπ' αριθ. 5391 προβούλευμα, ὅπου υπήρχε ἀναφορά «περί συστάσεως ἀλυκῆς εἰς τήν Ἐπαρχίαν Ἀθηνῶν πλησίον τοῦ λιμένος τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τήν Ἀνάβυσσον. Ἀπεφασίσθη νά σταλῇ τὸ ἀντίγραφον τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν μέ διαταγὴν διὰ νά ἐξετάσῃ καί δώσῃ πληροφορίαν εἰς τὸ Βουλευτικόν ἂν αὐτὴ ἡ ἀλυκὴ εἶναι παλαιὰ ἢ νέα»²⁹. Ἐτσι μέ τήν 534/23-3-1825 διαταγὴ το Βουλευτικοῦ Σώματος, το Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν υποχρεώνεται νά ἀναφέρει γιὰ τὴν παλαιότητα των ἀλυκῶν τῆς Αναβύσσου ποῦ «ἀνεκαλύφθη ἀπὸ τόν Εὐστράτιον Χριστόφορον»³⁰.

Απὸ τὴν ἴδια περίοδο ἔχουμε προσπάθειες γιὰ μεγαλύτερη αξιοποίηση τῆς Αναβύσσου, ὅταν με ἀναφορά τοῦ στίς 21 Δεκεμβρίου 1825 κάποιος Χατζή-Χρηστόφας Μάρκος ζητάει τὸν χώρο «πλησίον τοῦ ἀκρωτηρίου Κολώνης εἰς τήν Ἀνάβυσσον» γιὰ νά ιδρύσῃ ἀλυκὴ με δικά τοῦ ἐξόδα, καί «νά συνάξῃ δι' ἓνα χρόνον τὸ εἰσόδημα αὐτῆς ἔπειτα δέ νά μένῃ ἐθνικὴ»³¹. Με το 1107/21 Δεκεμβρίου 1825 ἐγγράφο το Βουλευτικοῦ Σώματος πρὸς το Ἐκτελεστικό, ἐγκρίνεται ἡ αἴτηση τοῦ Χατζή-Χρηστόφα Μάρκου με τὸν ὅρο «νά ἀφαιροῦνται πρῶτον τὰ ἐξόδα, ὅσα ἤθελε κάμῃ δι' αὐτὴν τὴν ἀλυκὴν καί ἔπειτα νά μοιράζῃ τὸ ἔναπολειφθὲν ἐξ ἡμισείας μέ τὴν Διοίκησιν»³². Γιὰ τὴν ἐπόμενη χρονιά 1826, πάλι με ἀναφορά τοῦ ο ἴδιος ο Χατζή-Χρηστόφας Μάρκος ζητᾷ νά τοῦ δοθεῖ καί ἄλλος τόπος δίπλα ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀλυκὴ καί δίπλα ἀπὸ τὴν περυσινὴ γιὰ ἰδρυση καινούργιας ἀλυκῆς³³ με τὴν ὑπόσχεση «νά ἀποκαταστήσῃ τὸν ρηθέντα τόπον ἀλυκὴν δι' ἐξόδων τοῦ, προσφέρει δέ ἀμέσως καί ἐνοίκιον δι' αὐτόν τὸν τόπον, ἂν ἐγκρίνῃ τὸ Βουλευτικόν». Καί αὐτὴ τὴν ἀναφορά, ποῦ ἀναγνώσθηκε στίς 26 Μαρτίου 1826, τὴν υπέβαλλε ο Χατζή-Χρηστόφας Μάρκος, προκειμένου νά πείσῃ το Βουλευτικὸ νά ἐκδώσῃ ἀδεία γιὰ τὴν ἰδρυση νέας ἀλυκῆς καί ὅτι ἦταν ἀβάσιμες οἱ ἐπιφυλάξεις

ναίων 1971, σελ. 107, Νο 160, Κατάστιχον με τίτλο «Ἐξόδα γεγονότα κατ' Οκτώμβριον (1824)» το ἴδιο στή σελ. 239, αριθ. 176 (ἡμερομηνία 10 Νοεμβρίου 1824).

27. Συλλογαὶ Γιάννη Βλαχογιάννη, ὁ.π., σελ. 148 (Νο 171).

28. Συλλογαὶ Γιάννη Βλαχογιάννη, ὁ.π., σελ. 253 (Νο 176) καί σελ. 257 (Νο 177).

29. ΑΕΠ/7, ὁ.π., τόμ. 4ος (1824-1826), σελ. 186.

30. ΑΕΠ/8, ὁ.π., τόμ. 5ος (1824-1826), σελ. 184.

31. ΑΕΠ/7, ὁ.π., σελ. 399, Γ'.

32. ΑΕΠ/8, ὁ.π., σελ. 385, αρ. 1107.

33. ΑΕΠ/7, ὁ.π., σελ. 474.

τις οποίες είχε μήπως «ἐλαττωθεί τό εισόδημα τῆς πλησίον παλαιᾶς ἄλυκῆς ἐξ αἰτίας τῆς νέας», ὅπως φαίνεται ἀπό το υπ' αριθ. 16146/29 Ιανουαρίου 1826 αποκριτικό προβούλευμα³⁴.

Για το ἴδιο ἔτος, 1826, ἔχει διασωθεῖ στα Γενικά Αρχεῖα του Κράτους ἀναφορά του γενικοῦ ἐπιστάτη των αλυκῶν Λαμπίσκου Καρατζά, ὅτι ο καπετάν Γεώργιος Υδραῖος «ἐπάτησε διά νυκτός» καὶ εφόρτωσε εἴκοσι φορτῶματα ἀλάτι ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ αλυκὴ καὶ πήρε μερικὰ ζῶα του Ἀναγνώστη Οικονόμου καὶ τα μετέφερε στὴν νήσον «Τζιάν»³⁵. Ἐπίσης τοῦ ἔτους 1826 μας ἔχει διασωθεῖ ἡ διακήρυξη δημοπρασίας γιὰ ἐνοικίαση τῆς αλυκῆς Ἀναβύσσου σύμφωνα με τὴν ὁποία «Ὁ ἐνοικιαστής θέλει λαμβάνει τὴν κυριότητα τῆς Ἀλικῆς ἀπὸ τοῦ Μαρτίου 1826 μέχρι τέλος Φεβρουαρίου 1827 καὶ θέλει ἐνεργεῖ τὴν εἰσπραξὶ τοῦ ἄλατος»³⁶, ὅπως καὶ ἡ ἐντολὴ πρὸς τὸν ἐνοικιαστὴ νὰ ἀποζημιώσῃ τὸν γενικὸ ἐπιστάτη Λαμπίσκο Καρατζά με 322,30 γρόσια^{37*}.

Ὅπωςδήποτε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ζητήματα γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι, πόσες αλυκὲς λειτουργοῦσαν στὴν Ἀττικὴ καὶ σε ποῖον ἀνήκαν. Σύμφωνα με τὸν γεωλογικὸ χάρτη τοῦ Lepsius (χαρτογραφημένο το 1883)³⁸ φαίνεται ὅτι κατὰ μήκος των ακτῶν τοῦ Σαρωνικοῦ, σχηματίζονταν ἐξὶ μεγάλες λιμνοθάλασσες (lagunae) (Ἀνάβυσσος, Λουμπάρδα, Βάρκιζα, δύο στὴ Βούλα, Ἅγιος Κοσμάς) καὶ αρκετὲς μικρότερες, πού σήμερα δὲν ὑπάρχουν, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Εὐβοϊκοῦ σχηματιζόταν μία στὴ Βελανιδέζα-Λούτσα. Ἀπὸ αὐτὲς δὲ τὶς lagunae δὲν γνωρίζουμε ποῖες κατὰ καιροὺς μπορεῖ νὰ λειτουργήσαν ἀλυκὲς καὶ ποῖες ὄχι. Στὴν περιοχὴ τῆς ΝΑ. Ἀττικῆς λοιπὸν καὶ εἰδικὰ στα Μεσόγεια εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ 2 αλυκὲς³⁹, αλυκὴ πού

* Τα τρία παραπάνω ἔγγραφα μας τὰ παραχώρησε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ ο Κώστας Πρίφτης τὸν ὁποῖο εὐχαριστοῦμε πολὺ.

34. ΑΕΠ/7, ὁ.π., σελ. 430, Δ'.

35. Γενικά Αρχεῖα τοῦ Κράτους (στο ἐξῆς ΓΑΚ)/Ἐπιτροπὴ Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος/Φ. 112/Αριθ. 9 (ἡμερομηνία 8 Ἀπριλίου 1826).

36. ΓΑΚ/Ἐπιτροπὴ Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος/Φ. 112/Αριθ. 984. Σύμφωνα με τὸ παραπάνω ἔγγραφο ἐκτίθενται σε δημοπρασία, ἐκτὸς των αλυκῶν τῆς Ἀναβύσσου καὶ οἱ αλυκὲς τῆς Δοβραΐνας (Ντομπρένης) (ἡμερομηνία 17 Ἀπριλίου 1826).

37. ΓΑΚ/Ἐπιτροπὴ Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος/Φ. 112/Αρ. 415 (ἡμερομηνία 2 Μαΐου 1826).

38. Richard Lepsius G., Geologische Karte von Attika, Berlin 1891, Bl. 3, 4, 7.

39. Συλλογαὶ Γιάννη Βλαχογιάννη, ὁ.π., σελ. 148, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἀναφορά, «Ὅσα ἀπὸ τὰς ἄλυκας Πετράκη καὶ Μεσογείων ... 1825» καὶ σελ. 253 καὶ 257 «Ὅσα ἀπὸ τῆς ἄλυκῆς ... 1825».

Μαρτυρία ἀκόμη γιὰ τὸ ὅτι στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 καὶ μετέπειτα, ὑπῆρχαν περισσότερες τῆς μίας αλυκὲς ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὸ «Διάταγμα περὶ διοικήσεως των ἐθνικῶν αλυκῶν» τῆς 11 (23) Ἀπριλίου 1833, ἀρθρο Β', ὅπου σαφῶς ὀρίζονται, μετὰξὺ των καλλιεργουμένων αλυκῶν καὶ «αἱ ἄλυκαὶ τῆς Ἀττικῆς». Βλ. «Συλλογὴ Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμῶν, Εγκυκλίων κλπ., περὶ Μεταλλείων, Ορυχείων, Λατομείων, Εκβολᾶδων, Αλυκῶν κλπ.», Ἀθήνα 1881, ΜΕΡΟΣ Ε', Περί Αλυκῶν καὶ Ἀλάτων», σελ. 219.

ανήκε στην Μονή Πετράκη χωρίς όμως να διευκρινίζεται ποια ακριβώς ήταν⁴⁰ και δύο αλυκές που ανήκαν στον Τούρκο Σιλικτάρη⁴¹. Αν στα παραπάνω προστεθούν τόσο τα τοπωνύμια «Αλική» που έχουν διασωθεί σε αρκετές θέσεις της ΝΑ. Αττικής (π.χ. παράλια θέση αν. του Σπάτα, δύο θέσεις στις εκβολές του Ασωπού, Φάληρο, Μαραθώνας, Ανάβυσσος, μεταξύ Βούλας και Γλυφάδας κοντά στο ακρωτήριο Πούντα, Βάρη κ.ά.)⁴², όσο και η μαρτυρία τοπωνυμίου «Αλική» κατά τα γεγονότα της πολιορκίας των Αθηνών⁴³, καταλαβαίνουμε ότι είναι αρκετά δύσκολο να εντοπίσουμε πόσες αλυκές, είτε αυτόπηκτοι είτε δημιουργημένες από το ανθρώπινο χέρι, λειτούργησαν κατά καιρούς στην περιοχή μας, πόσο χρονικό διάστημα καλλιεργήθηκαν και ποιοι ήταν οι ιδιοκτήτες τους. Για την Ανάβυσσο όμως μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο, ότι σύμφωνα με τις αναφορές του Χατζή-Χριστόφα Μάρκου ο τόπος που ήθελε να ιδρύσει τις αλυκές ήταν «εθνικός»⁴⁴.

Με την σύσταση του Ελληνικού κράτους σχεδόν όλες οι αλυκές περιέρχονται στην κυριότητα αυτού και με το διάταγμα της 11 (23)/4/1833 «Περί Ἀλυκῶν καὶ Ἀλάτων» μεταξύ των άλλων ορίζονται, «Α΄. Αἱ ἄλυκαὶ τῆς Ἐπικρατείας δὲν θέλουν ἐνοικιάζεσθαι εἰς τὸ μέλλον, ἀλλὰ θέλουν καλλιεργεῖσθαι διὰ λογαριασμόν τῆς Κυβερνήσεως», οι αλυκές που θα εκκαλιεργούντο στο μέλλον στην Ελλάδα και η υποχρέωση διορισμού ενός επιστάτη και ενός αποθηκαρίου όπου υπήρχαν αποθήκες. Σύμφωνα λοιπόν με αυτό τον νόμο προσλαμβάνεται το 1834 αποθηκάριος για την Ανάβυσσο ο Δ. Σταματάρης και για την Βάρη ο Προκ. Βενιζέλος⁴⁵.

Κατά την διάρκεια του περασμένου αιώνα οι αλυκές συνεχίζουν να λειτουργούν ασταμάτητα σύμφωνα με τους νόμους και τα διατάγματα που ορίζουν την ίδρυση αλαταποθηκών, την τιμή πωλήσεως του άλατος, τον καθο-

40. Συλλογαὶ Γιάννη Βλαχογιάννη, ὁ.π., σελ. 148 και σελ. 367, όπου μεταξύ των άλλων αναφέρεται ότι «Ἡ Ἀλυκὴ τοῦ Μοναστηρίου Πετράκη ονομαζομένου κατὰ βουλὴν νόμου ἀνήκει τῆς Διοικήσεως...».

41. *Κώστας Πρίφτης*, Οι Μεσογειίτες στο 1821, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 1986, σελ. 281 (σημ. 86, ΑΥΕ (Αρχαίο Υπουργείου Εξωτερικών), φ. 9/1, 1830).

42. Για το τοπωνύμιο Αλυκή στη ΝΑ. Αττική βλ.: *Ιωάννης Σαρρής*, Τα τοπωνύμια της Αττικής, Αθηνά τόμ. Μ (1928), σελ. 141. *Στ. Εμμ. Λυκούδης*, λ. Αλυκή, «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη», τόμ. Δ', σελ. 92, αρ. 3, 4, 5. *Δημήτριος Σιδέρης*, Παιανία (Λιόπεσι), 1965, σελ. 29. *Γεώργιος Δ. Χατζησωτηρίου*, Τα Λαογραφικά της Μεσογαίας Αττικής, Αθήνα 1980, σελ. 199, 250, 252. *Π.Α. Φουρικής*, Συμβολή εις το τοπωνυμικό της Αττικής, Αθηνά 42, (1930) σελ. 113. *C.W.J. Eliot*, Coastal Demes of Attika, Toronto 1962, σελ. 27.

43. *Ν.Α. Καρόρη*, Ημερολόγια Πολιορκίας των Αθηνών (29-6-1826/11-4-1827), Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21, τόμ. 13, σελ. 138, 139, 140.

44. ΑΕΠ/7, ὁ.π., σελ. 399, 474.

45. Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως (στο εξής ΦΕΚ) 23/1834.

ρισμό προσωπικού κλπ.⁴⁶ Έτσι με τον νόμο (ΧΟΘ' / 1861)⁴⁷ που περιορίζει τον αριθμό των αλυκών που παραμένουν σε λειτουργία, η αλυκή της Αναβύσσου είναι μία από τις αλυκές που εξακολουθούν να λειτουργούν, ενώ ήδη έχει ξεκινήσει κατά την ίδια περίοδο η ίδρυση αλαταποθήκης, όπως φαίνεται από το έγγραφο που κοινοποιεί ο Υπουργός Σίμος στον Ανδρέα Κορδέλλα, και τον παρακαλεί να μεριμνήσει για την κατάσταση των αλυκών⁴⁸. Πρόχειρα δε είναι σημειωμένες οι αλυκές, στον χάρτη των σωρών των αρχαίων σκωριών του Λαυρίου της επιτροπής Βουγιούκα⁴⁹. Κατατοπιστικότητα εξάλλου χάρτες όπου φαίνονται οι ακριβείς διαστάσεις και το μέγεθος των αλυκών κατά τον περασμένο αιώνα, είναι ο γεωλογικός χάρτης του Lepsius (1983)^{50*} και ο αρχαιολογικός των Curtius-Kaupert (1887)⁵¹ όπου εκτός των άλλων φαίνονται και σε ποια σημεία ακόμη στις ακτές του Σαρωνικού υπήρχαν μικρές λιμνοθάλασσες (lagunae), οι οποίες σήμερα λόγω της διαφοροποίησης των ακτών δεν υπάρχουν πλέον.

Χαρακτηριστικό της λειτουργίας των αλυκών της Αναβύσσου είναι ότι ήδη πριν από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα εργάζονται σαν αλυκές εξαγωγής, όπως φαίνεται από το Β. Διάταγμα της 6/10/1893, που ορίζεται «ή τιμή του εις τήν άλλοδαπὴν ἐξαγομένου ἁλατος ἐκ τῶν ἁλυκῶν τῆς Ἀναβύσσου»⁵². Άλλο χαρακτηριστικό της λειτουργίας των αλυκών της Ελλάδας κατά την ίδια περίοδο και τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, είναι ότι το σύστημα που εφαρμόζεται για την εξαγωγή του αλατιού είναι της «περιοδικής πήξεως»⁵³ παρόλο που η μέθοδος της «συνεχούς ή διηνεκούς πήξεως» ήταν γνωστή ήδη πριν από τα τέλη του περασμένου αιώνα⁵⁴. Για τις αλυκές της Αναβύσσου μαζί με τη Λευκάδα γνωρίζουμε ότι ήταν από τις πρώτες που λειτούργησαν με το σύστημα της συνεχούς πήξεως, τουλάχιστον από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα⁵⁵.

* Τον χάρτη μας τον παραχώρησε ο αρχαιογεωλόγος Ευάγγελος Καμπούρογλου τον οποίο ευχαριστούμε.

46. Συλλογή νόμων, διαταγμάτων κλπ., ό.π., σελ. 219-252.

47. Νόμος ΧΟΘ' / 10-8-1861, § 2 (Συλλογή νόμων, ό.π., σελ. 231).

48. Ανδρέας Κορδέλλας, Έγγραφα αφορώντα τας μολυβδόχους σκωρίας και τα μεταλλεία του Λαυρίου (Από του 1860 μέχρι του 1865), Αθήνα 1870, σελ. 4, Έγγραφο 6.

49. Κωνσταντίνος Η. Κονοφάγος, Το Αρχαίο Λαύριο, Αθήνα 1980, σελ. 135.

50. Richard G. Lepsius, Geologische Karte von Attika, Berlin 1891, Bl. 7.

51. E. Curtius - J. A. Kaupert, Karten von Attika, Berlin 1887, Bl. XVII, OLYMPOS.

52. Α. Παναγιωτόπουλος, λ. 'Αλατος Μονοπάλιον, «Μεγάλη Ελληνική Έγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη», τόμ. Γ', σελ. 401.

53. Κ. Μανδηλαράς, Αι αλυκαί της Ελλάδος, ό.π., σ. 10.

54. Αθαν. Λίβας, Ορυκτολόγος παρά τω Υπουργείω των Οικονομικών, Αι Αλυκαί, Αθήναι 1895.

55. Ανδρέας Κορδέλλας, Ο μεταλλευτικός πλούτος και αι αλυκαί της Ελλάδος, Αθήνα 1902, σελ. 102. Του ίδιου, Das Berg-, Hütten- und Salinenwesen Griechenlands, στο Zeitschr. f. Berg-, Hütten- u. Salinen-Wesen, XLIX (1901), σελ. 28, Die Salinen.

Οπωσδήποτε κατά τα πρώτα χρόνια του αιώνα οι αλυκές εκαλλιεργούντο με πολύ πρόχειρο τρόπο και σχεδόν ανοργάνωτα από τους διαφόρους εργολάβους, τουλάχιστον μέχρι το 1917, οπότε λαμβάνεται απόφαση από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για την αναδιοργάνωση των αλυκών (νόμος 726 του 1916)⁵⁶. Το 1917 υπογράφεται μεταξύ του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Κ. Σπυρίδη και του José Santonja σύμβαση⁵⁷, σύμφωνα με την οποία ο δεύτερος ανέλαβε την διοργάνωση των αλυκών πάνω σε Ευρωπαϊκά πρότυπα εφαρμόζοντας σε όλες τις αλυκές το σύστημα της «διηνεκούς ή συνεχούς πήξεως». Ο José Santonja εκτός από την αναμφισβήτητη μεγάλη συμβολή του στην αναδιοργάνωση και ανάπτυξη των αλυκών της χώρας, δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην Ανάβυσσο. Έτσι το 1922, όταν επιτηρητής στις αλυκές ήταν ο Σαγιάς Νεοκλής⁵⁸ και εργολάβοι ο Ματσινιώτης και ο Τσαμπιράς, ο Santonja ορίζει αρχιτεχνίτη τον Φωκιανό πρόσφυγα Χρήστο Καραπιπέρη. Ο Χρήστος Καραπιπέρης, που είχε εργασθεί επιτυχημένα σαν αρχιτεχνίτης στην Παλαιά Φωκαία της Μικράς Ασίας και δημιούργησε αλυκές στην Χαλκίδα το 1914-1919, εγκαθίσταται, σύμφωνα με την μαρτυρία του γιού του Γιάννη Καραπιπέρη, οικογενειακώς στην Ανάβυσσο το 1922. Ήταν ο πρώτος μικρασιάτης πρόσφυγας που εγκαταστάθηκε στον χώρο, και εργάστηκε σαν αρχιτεχνίτης στις αλυκές μέχρι το 1938-39 (απεβίωσε το 1943). Βρίσκει τις αλυκές σχεδόν ανοργάνωτες και επιδίδεται με την καθοδήγηση του Santonja στην αναδιοργάνωσή τους. Φέρνει το 1923 περίπου 40 Φωκιανούς πρόσφυγες που έμεναν στην Δραπετσώνα⁵⁹, όλους εργάτες των αλυκών της Π. Φωκίας της Μικράς Ασίας. Αυτοί εργάστηκαν το 1923 και στην συνέχεια πήραν άδεια εγκατάστασης, καλώντας συγχρόνως και τους υπόλοιπους Φωκιανούς που έμεναν στην Δραπετσώνα⁶⁰. Τότε εγκαταστάθη-

56. Κ. Μανδηλαράς, *Αι Αλυκαί*, ό.π., σελ. 12.

57. ΦΕΚ 220/9-10-1917/Βασιλικό διάταγμα 5.

58. Σύμφωνα με τον νόμο 1416 του 1918 «Περί επιτηρήσεως των Αλυκών» ορίζονταν από το κράτος Επιτηρητές, οι οποίοι επέβλεπαν όλες τις διαδικασίες της καλλιέργειας των αλυκών, βλ. Κ. Μανδηλαρά, ό.π., σελ. 12.

59. Για την έξοδο των Φωκιανών από την Μικρά Ασία, βλ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (στο εξής ΚΜΣ), «Η Έξοδος», Αθήνα 1980, σελ. 48-51, όπου η μαρτυρία του Γιώργου Τζίτζιρα με τίτλο «Ήρθε τούρκικος στρατός κι έβαλε σφαή τσι Φώκιες».

60. ΚΜΣ/Φ. Ι 51, Ερμόλαος Ανδρεάδης (24/2/1960)

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΦΩΚΙΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΒΥΣΣΟ

(Αφήγηση Θανάσης Παπουτσή, Γεννηθείς 1896 στις Παλιές Φώκιες)

Όσοι Φωκιανοί γλίτωσαν από τον τελευταίο διωγμό του 1922, πήγαν στην Μυτιλήνη, Χίο, Βόλο, Θεσσαλονίκη, Χαλκιδική, Κρήτη. Άλλοι ήρθαν στην Αθήνα και Πειραιά. Στον Πειραιά μέναμε στην Δραπετσώνα. Είχαμε κάνει τον «Παμφωκαϊκό Σύλλογο» που είχε σαν σκοπό την εγκατάσταση των Φωκιανών προσφύγων. Βγήκα και εγώ σύμβουλος και αντιπρόσωπος στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως, μαζί με τον Χα-

καν περίπου 80-90 οικογένειες Φωκιανών στην περιοχή Αναβύσσου που ίδρυσαν την Κοινότητα της Παλαιάς Φωκαίας⁶¹, και οι οποίοι προηγήθηκαν της εγκατάστασης των προσφύγων από την Αρετσού και άλλων χωριών της Μικράς Ασίας, που αποτέλεσαν την Κοινότητα της Αναβύσσου, όπως άλλωστε πολύ σωστά αναφέρει στην εμπεριστατωμένη μελέτη του για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Λαυρεωτική ο Χάρης Μπαμπούνης⁶².

Τα αποτελέσματα των παραπάνω προσπαθειών, της πρόσληψης δηλαδή του Χρήστου Καραπιπέρη και των έμπειρων στις αλυκές Φωκιανών εργατών, σε συνδυασμό με το ότι το 1925-26 τοποθετούνται στις αλυκές της Αναβύσσου τα βαγόνια, είναι μια θεαματική αύξηση της παραγωγής. Έτσι ενώ το 1919-20 η παραγωγή ήταν περίπου 5.500 τόννοι ετησίως, το 1922-23 φτάνει τους 7.000 τόννους, το 1924-25 τους 8.000 τόννους, για να ανέβει το 1927 στους 10.000 τόννους. (Για την ετήσια παραγωγή βλ. τον συνημμένο πίνακα 1). Βλέπουμε δηλαδή ότι μέσα σε μία επταετία διπλασιάστηκε η παραγωγή. Το 1928 δημιουργείται αλυκοστάσιο, δηλαδή οι αλυκές τόσο της Αναβύσσου όσο και οι υπόλοιπες του Ελλαδικού χώρου, δεν λειτουργούν προκειμένου να απορροφηθούν από την εγχώρια αλλά και την ξένη αγορά, τα τεράστια αποθέματα άλατος που δημιουργήθηκαν από την συστηματική και

τζηκαρπούζη και Ι. Δέδε. Στο μεταξύ, μερικοί συμπατριώτες μας δούλευαν στις αλυκές της Αναβύσσου. Τους προτίμησε η Εταιρεία, γιατί και στις Φώκιες δούλευαν στις αλυκές. Μία μέρα ήρθε στη Δραπετσώνα μια τριμελής επιτροπή από αυτούς και μας είπε ότι οι 40-50 εργάτες που δούλευαν στις αλυκές, ήταν πολυευχαριστημένοι και να πάμε και μεις να εγκατασταθούμε εκεί.

Μπήκαμε 10 οικογένειες στα καΐκια και ήρθαμε στην Ανάβυσσο. Μας άρεσε ο τόπος. Στήσαμε στην παραλία 15 σκηνές. Εκεί ήταν η βάση μας. Μετά 15-20 μέρες φορτώσαμε από το Πασαλιμάνι του Πειραιά 100 σκηνές και φύγαμε όλοι από τη Δραπετσώνα. Αυτό έγινε το 1924. Μείναμε 100 οικογένειες, 14 μήνες κάτω από σκηνές στην παραλία. Σ' όλο αυτό το διάστημα υποφέραμε τα πάνδεινα. Ο τόπος ήταν βαλτώδης. Έμπαιναν στις σκηνές μας τα τσακάλια και τα φίδια. Για να ζήσει ο κόσμος ξερρίζωνε τα κούτσουρα και τάκανε κάρβουνο. Ο τόπος που μείναμε ήταν κτήματα της Μονής Πετράκης και τα κατείχε ο Συνεταιρισμός Καλυβίων.

Το 1926 το Υπουργείο Γεωργίας μας παραχώρησε τον τόπο, ύστερα από έγκριση για αποκατάσταση. Είμαστε 86 κληρούχοι και μας έδωσαν από 43 στρέμματα γης. Εκτός από την αγριάδα της φύσης αντιμετωπίσαμε και την σκληρότητα των ανθρώπων. Οι αλβανόφωνοι ντόπιοι του χωριού Καλύβια δεν μας χώνευαν. Μια βραδιά καμιά δεκαριά από αυτούς μεθύσανε, οπλιστήκανε και μήκαν σε κάρρο να έρθουν στην Ανάβυσσο, να μας πετάξουν στην θάλασσα... Στο δρόμο βρέθηκε κάποιος δικός τους και τους συμβούλεψε να γυρίσουν πίσω.

61. Για τα ονόματα των προσφύγων Φωκιανών, βλ. τον συνημμένο πίνακα.

62. Χάρης Μπαμπούνης, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στη Λαυρεωτική, Πρακτικά Β' Επισημοποιημένης Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 1986, σελ. 298. Στον κατάλογο των ονομάτων των προσφύγων στην Ανάβυσσο, δεν αναφέρονται τα ονόματα των Φωκιανών, τα οποία παραθέτουμε στο τέλος της παρούσας μελέτης.

εντατική καλλιέργεια των αλυκών από το 1918-20 και μετά⁶³. Έτσι λοιπόν ενώ πριν το 1920 στην Ελλάδα, η παραγωγή δεν ξεπερνούσε τους 30.000 τόννους, την περίοδο 1920-27 ξεπέρασε τους 90.000.

Από το 1929 η αλυκή της Αναβύσσου καλλιεργείται σαν αλυκή εξαγωγής, ενώ το δημόσιο συμμετείχε στο μισό από τα καθαρά κέρδη του εξαγομένου αλατιού⁶⁴. Το 1930 μισθώνει από το κράτος ο ίδιος ο Santonja τις αλυκές με την υποχρέωση της εξαγωγής όλης της παραγωγής. Την ίδια περίοδο 1930-31 κατασκευάζεται η σκάλα των αλυκών, μήκους περίπου 150 μ., από όπου διευκολυνόταν η φόρτωση του αλατιού στα πλοία.

Η αλυκή συνεχίζει να έχει ανοδική παραγωγή μέχρι το 1936 (με μέγιστη απόδοση το 1935, 12.500 τόννους) ενώ παρατηρούμε πτώση της παραγωγής από το 1937 μέχρι το 1940 (μικρότερη απόδοση το 1939, 5.554 τόννοι). Τους λόγους της μείωσης της παραγωγής δεν μπορέσαμε να εξακριβώσουμε. Το θέμα όμως απασχολεί τον ανάδοχο Santonja, ο οποίος καθιερώνει πριμ προς τον αρχιτεχνίτη Ιωάννη Χ. Καραπιπέρη ανάλογα με την παραγωγή των αλυκών⁶⁵. Χώρες προς τις οποίες έγινε εξαγωγή του αλατιού της Αναβύσσου ήταν η Ολλανδία (1932), η Γιουγκοσλαβία (επανειλημμένες εξαγωγές), ενώ το 1935 ο Ωνάσης αγόρασε από τον Santonja 12.000 τόννους, τους οποίους μετέφερε με τα πλοία «Σωκράτης» και «Πηνελόπη» στο Μοντεβίδεο της Ουρουγουάης⁶⁶.

63. Κ. Μανδηλαράς, Οι Αλυκές, ό.π., σελ. 13, κείμενο και πίν. 2.

64. Κ. Μανδηλαράς, Οι Αλυκές, ό.π., σελ. 16.

65. Σχετικό έγγραφο μας το παραχώρησε ο κ. Ιωάννης Χ. Καραπιπέρης, το οποίο αναφέρει:

«Προς τον κ. Ιωάννη Χρίστου Καραπιπέρη

Αθήναι 26 Ιουλίου 1940

Δια της παρούσης μου σας πληροφορώ ότι απεφάσισα όπως εν η περιπτώσει η ετησία παραγωγή των ενταύθα αλυκών εις τας οποίας εργάζεσθε, ανέλθη κατά το έτος 1940, συμφώνως προς την γενησομένην υπό του αρμοδίου Επιθεωρητού του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας κατά Οκτώβριον καταμέτρησην και ζύγισιν, εις 8.000 τόννους, σας καταβάλλω δραχμάς τρεις χιλιάδας (3.000) εφ' άπαξ. Αν ανέλθη εις 9.000 τόννους θέλω σας καταβάλω δραχμάς εξ χιλιάδας (6.000), αν δε ανέλθη εις 10.000 τόννους θα σας καταβάλω δέκα χιλιάδας (10.000) δραχμάς, εις πάσας τας περιπτώσεις εφ' άπαξ.

Τα ανωτέρω ποσά απεφάσισα να σας καταβάλω εξ απλής ελευθεριότητος. Αφορά δε μόνον το τρέχον έτος, και γίνεται υπό την ρητήν προϋπόθεσιν της επιτεύξεως των άνω ορίων, ως αποδείξεως λαμβανομένης υπ' όσιν μόνον του αποτελέσματος της ως άνω γενησομένης ζυγίσεως, αποκλειομένης πάσης άλλης αποδείξεως.

Μετά τιμής

I. Santonja»

66. Τα στοιχεία και τις πληροφορίες τις οφείλουμε στον γιο του Santonja, κ. Ιωσήφ Σαντόζα.

Το 1941 όταν λήγει η σύμβαση μίσθωσης από τον Santonja, οι αλυκές της Αναβύσσου καλλιεργούνται πλέον με αυτεπιστασία του δημοσίου μέχρι το 1969 που ήταν και η τελευταία χρονιά της λειτουργίας τους, με υπεύθυνους κατά σειρά: τον Κωνσταντίνο Μανδηλαρά, τον Φιλάρετο Μαγγίνα, τον Κώστα Ψυχούλη, τον Δανάτση Βασίλειο και τελευταίο τον Πέτρο Μουτζουρίδη (1969). Παράλληλα λαμβάνεται μέριμνα από το κράτος για την καλύτερη οργάνωση και τεχνικό εξοπλισμό της αλυκής. Έτσι το 1945 αγοράστηκε νέα αντλητική μηχανή, ιμάντες και μεγάλος ιμάντας (μεταφορέας)⁶⁷, ενώ κατά τα έτη 1946 και 47 κτίστηκαν ένα οίκημα προσωπικού και ένα φυλακείο⁶⁸. Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν ότι σε όλη την μεταπολεμική λειτουργία τους οι αλυκές είχαν αρκετά μεγάλη παραγωγή (μέσος όρος 10.000 τόνοι ετησίως) με την μέγιστη απόδοση το 1961 (13.000 τόνοι). Οι αλυκές σταμάτησαν να λειτουργούν το 1969, λόγω της τουριστικής αξιοποίησης του χώρου και μαζί σταμάτησε ένας αρκετά σημαντικός πλουτοπαραγωγικός πόρος για την χώρα μας.

Λίγα στοιχεία για την λειτουργία των αλυκών

Επειδή ο τρόπος παρασκευής του αλατιού είναι ο ίδιος για όλες τις αλυκές θα σταθούμε συνοπτικά σε λίγα στοιχεία για την Ανάβυσσο. Η αλυκή κατείχε έκταση γύρω στα 1.800 στρέμματα αργιλούχου εδάφους και είχε περίπου τριάντα τηγάνια (αλοπήγια). Οι εργασίες για την παραγωγή άρχιζαν γύρω στα μέσα Μαρτίου με 10-15 εργάτες. Στην αρχή καθαρίζανε τα τηγάνια, μετά με κυλίνδρους τα κυλινδρώνανε για να είναι τελείως ομαλά, συμπαγή και επίπεδα. Το θαλάσσιο νερό στην αρχή διοχετευόταν στις εξωτερικές δεξαμενές βαθμηδόν από την πρώτη μέχρι την τελευταία. Έτσι επιτυγχανόταν η συμπύκνωσή του μέχρι 8-10 Baumé (από 3,5 Baumé που είναι η φυσική πυκνότητά του) και η απαλλαγή του από τα αιωρούμενα χρώματα και τα δυσδιαλυτώτερα άλατα (οξείδιο του σιδήρου, μέρους της ανθρακικής ασβέστου). Στη συνέχεια διοχετευόταν στις εσωτερικές δεξαμενές, όπου συμπυκνωνόταν μέχρι 24 Baumé και απαλασσόταν από την υπόλοιπη ανθρακική και θειϊκή άσβεστο. Στην συνέχεια η άλμη διά των «αλμαζυγών χανδάκων», αφού πρώτα συγκεντρωνόταν σε μικρές δεξαμενές, τις «τροφούς ή αλμοδόχους», όπου απαλασσόταν από τα αιωρούμενα χρώματα, διοχετευόταν στα αλοπήγια (τηγάνια). Το αλατούχο στρώμα σχηματιζόταν κάτω από την άλμη σε 24-29,30 Baumé μέχρι 15 εκ. πάχους. Στην συνέχεια η άλμη εκχυνόταν από τα αλοπήγια προς αποφυγή της αποκρυστάλλωσης των επιβλαβών μα-

67. Κ. Μανδηλαράς, *Οι Αλυκές*, ό.π., σελ. 48.

68. Κ. Μανδηλαράς, *Οι Αλυκές*, ό.π., σελ. 50 και 54.

γνησιακών αλάτων. Όλες τις παραπάνω εργασίες επέβλεπε ο αρχιτεχνίτης (αρχιτεχνίτης ήταν από το 1940 μέχρι το 1969 ο Γιάννης Χρ. Καραπιπέρης⁶⁹) και ειδικοί τεχνίτες, οι οποίοι κανόνιζαν την κυκλοφορία του ύδατος και της άλμης και ρύθμιζαν την τροφοδοσία και την πυκνότητα των υδάτων ανάλογα με την εκάστοτε εξατμιστική δύναμη του καιρού. Αυτό ήταν το σύστημα συνεχούς πήξεως με το οποίο λειτουργούσαν οι αλυκές της Αναβύσσου. Πριν από την συλλογή του νεοπαγούς αλατιού εκχυνόταν η άλμη και μετά άρχιζε η εξόρυξή του, η συσσώρευση σε σωρούς και η κάλυψη των σωρών με κεραμίδια για την προστασία από την βροχή⁷⁰.

Οι αλυκές της Αναβύσσου ετησίως παρήγαν κατά μέσο όρο 10.000 τόνους αλατιού και κατείχαν σχεδόν το 10% ολοκλήρου της ελληνικής παραγωγής. Απασχολούσαν με την έναρξη της περιόδου περίπου 10-15 εργάτες, ενώ κατά την εξόρυξη μπορεί να έφταναν και τους διακόσιους⁷¹ (αυτό παλαιότερα βέβαια γιατί μεταγενέστερα με τα βαγονέτα και τους ανυψωτικούς μάντες ο αριθμός μειώθηκε αισθητά).

Οι αλυκές όπως προείπαμε σταμάτησαν να λειτουργούν το 1969 λόγω της τουριστικής ανάπτυξης του χώρου. Πιστεύουμε ότι ήταν λάθος που καταστράφηκε μια τόσο μεγάλη φυσική πλουτοπαραγωγική πηγή για την χώρα μας.

Τελειώνοντας θα ήθελα να σταθώ στο εξής. Ενώ οι παππούδες μας 60 χρόνια πριν, το 1928, αναγκάστηκαν να δημιουργήσουν αλυκοστάσιο προ-

69. Στον Γιάννη Χρ. Καραπιπέρη οφείλω πάρα πολλά στοιχεία και πληροφορίες για την λειτουργία των αλυκών τα τελευταία χρόνια, και τον οποίο από την θέση αυτή ευχαριστώ. Ακόμη ο Γ. Καραπιπέρης έχει διατηρήσει ένα πλήρες αρχείο, με τις καταστάσεις των εργατών που εργάστηκαν στις αλυκές τα χρόνια που ο ίδιος ήταν αρχιτεχνίτης, όπως και αρκετά έγγραφα, υπηρεσιακά τα περισσότερα, που είχαν σχέση με τις αλυκές.

70. Για τον τρόπο παραγωγής του αλατιού βλ. *Κ. Μανδηλαρά*, *Αι Αλυκαί*, ό.π., σελ. 10-13, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* Π. Δρανδάκη, Τόμ. Δ', λ. αλυκαί, σελ. 88 κ.ε. Ακόμη σημαντικές πληροφορίες μας έδωσε ο Γιάννης Χ. Καραπιπέρης.

71. Οπωσδήποτε δεν εργάζονταν στις αλυκές μόνο Φωκιανοί πρόσφυγες, αλλά και ντόπιοι από τα διπλανά χωριά Καλύβια, Κερατέα αλλά και από το Κορωπί, σύμφωνα με τα στοιχεία και τις καταστάσεις των εργατών που έχει διαφυλάξει ο Γιάννης Καραπιπέρης. Σίγουρα όμως οι αλυκές δεν έπαιξαν κάποιο σοβαρό οικονομικό ρόλο στην ζωή των κατοίκων μια και ο χρόνος απασχόλησης ήταν περιορισμένος και οι ντόπιοι εργαζόμενοι είχαν κατά κύριο λόγο πόρους από τις αγροτικές ασχολίες τους. Σημαντικό στοιχείο είναι, ότι για τις αλυκές, όπως εξάλλου και για τα μεταλλεία, τα χαλίκια αλλά και για τις άλλες ασχολίες, οι ντόπιοι αρβανίτες εργαζόμενοι είχαν φτιάξει και τα ανάλογα τραγούδια, από τα οποία όμως δυστυχώς δεν διασώθηκε κανένα, σύμφωνα με την μαρτυρία του Χρίστου Πέτρου-Μεσογειήτη (βλ. Χρίστου Ν. Πέτρου-Μεσογειήτη, *Άπαντα*, Καλύβια 1984, σελ. 432).

κειμένου να απορροφηθούν τα τεράστια αποθέματα αλατιού που είχαν δημιουργηθεί, σήμερα στην Ελλάδα, η οποία είναι από τις πιο κατάλληλες χώρες για την παραγωγή θαλάσσιου αλατιού, και τεχνολογικά οπωσδήποτε πολύ πιο εξελιγμένη, πιστεύουμε ότι είναι κρίμα να εισάγουμε, σύμφωνα με τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας, τουλάχιστον το 1/3 με 1/4 της ποσότητας του αλατιού που χρειαζόμαστε για την εσωτερική κατανάλωση.

ΠΕΤΡΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ-ΑΓΓΕΛΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΕΤΗΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΛΥΚΩΝ ΑΝΑΒΥΣΣΟΥ (σε τόννους) (1919-1944)

Έτος	Αλυκές Αναβύσσου	Συνολ. παρ/γή Ελλάδας (κατά Μανδηλαρά)	Ποσοστό επί %
1919	5.727	29.118	19,67%
1920	5.440	49.410	11,00%
1921	6.085	55.654	10,93%
1922	6.879	60.008	11,46%
1923	6.991	61.156	11,43%
1924	7.979	69.847	11,42%
1925	7.805	78.748	9,91%
1926	9.114	84.603	10,77%
1927	10.005	93.215	10,73%
1928	ΑΛΥΚΟΣΤΑΣΙΟ	—	—
1929	7.822	78.752	9,93%
1930	8.599	63.798	13,48%
1931	8.501	55.804	15,23%
1932	10.000	88.640	11,28%
1933	10.299	73.723	13,97%
1934	10.000	106.846	9,36%
1935	12.574	114.187	11,01%
1936	11.154	71.540	15,58%
1937	8.708	98.493	8,84%
1938	7.004	95.797	7,31%
1939	5.554	75.999	7,30%
1940	7.323	76.281	9,60%
1941	9.070	70.174	12,92%
1942	7.526	78.733	9,56%
1943	7.023	61.514	11,42%
1944	8.136	16.976	47,93%

ΠΙΝΑΚΑΣ II
ΕΤΗΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΛΥΚΩΝ ΑΝΑΒΥΣΣΟΥ
(1945-1969)

Έτος	Παραγωγή σύμφωνα με κυβισμό (κιλά)	Παραγωγή σύμφωνα με ζύγιση (κιλά)	Συνολική παραγωγή Ελλάδας (κυβισμός τόννοι)
1945	10.680.230	10.519.175	89.476
1946	9.958.960	10.499.767	110.172
1947	7.383.400	7.629.635	53.995
1948	8.359.400	8.915.741	52.207
1949	8.736.000	8.251.866	86.771
1950	10.631.000	11.099.980	—
1951	8.500.000	8.939.250	—
1952	10.158.510	10.195.472	—
1953	8.250.000	8.427.950	—
1954	9.809.000	9.457.615	—
1955	8.340.440	8.340.440	—
1956	9.548.060	9.548.060	—
1957	9.069.710	9.069.710	—
1958	10.019.920	10.019.920	—
1959	11.007.690	11.007.690	101.373
1960	11.203.468	10.744.770	98.571
1961	13.108.410	12.659.370	120.161
1962	11.885.546	11.206.090	114.960
1963	9.941.022	9.420.490	84.137
1964	9.720.000	9.367.460	104.051
1965	9.810.750	9.196.820	89.692
1966	7.867.641	7.315.280	91.994
1967	9.846.250	10.084.100	96.784
1968	7.600.000	8.592.721	96.198
1969	9.237.000	8.879.340	94.354

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ
ΟΙ 83 ΦΩΚΙΑΝΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ, ΠΡΩΤΟΙ ΟΙΚΙΣΤΕΣ ΤΗΣ Π. ΦΩΚΑΙΑΣ

1. Αποστολάκης Αλέξανδρος του Βασ.
2. Αποστολάκης Νικόλαος του Αλεξ.
3. Αρίστου Κυριάκος του Θεοδοσίου
4. Ασβεστάς Δημήτριος του Κων/νου
5. Βλαχόγλου Ιωάννης του Νικολάου
6. Δαλάκα Ιωάννα, χήρα Μαρριανού
7. Δαλάκας Κων/νος του Μιχαήλ
8. Δαμασές Ιωάννης του Δημητρίου
9. Δέδες Παναγιώτα, χήρα Ιωάννου
10. Δέδες Γεώργιος του Αντωνίου
11. Δέδες Ιωάννης του Αντωνίου
12. Δεληγιάννης Μιχαήλ του Δημητρίου
13. Δεμετζόγλου Αναστάσιος του Στυλ.
14. Ζαντές Κυριάκος του Ζαδέ
15. Θεοδωρακιόγλου Γεώργιος του Βασ.
16. Καλαϊτζόγλου Ιωάννης του Δημητρίου
17. Καλαϊτζόγλου Στυλιανός του Γεωργίου
18. Καλατζή Δημητρούλα, χήρα Παύλου
19. Καλαφάτη Παναγιώτα, χήρα Βασ.
20. Κανιγιάννης Αναστάσιος του Ιωάννου
21. Καραγιάννης Στυλιανός του Ιωάννου
22. Καραπιέρης Χρήστος του Ιωάννου
23. Κατινάρης Κων/νος του Δημητρίου
24. Κουκούλης Ιωάννης του Διονυσίου
25. Κουλιμπής Γεώργιος του Δημητρίου
26. Κοψολαίμης Αναστάσιος του Δημητρ.
27. Κοψολαίμης Ιωάννης του Δημητρίου
28. Κοψολαίμης Μαρίνος του Δημητρίου
29. Κυριακού Ιωάννης του Ευθυμίου
30. Λαγός Νικόλαος του Παναγιώτου
31. Λάκης Βασίλειος του Παναγιώτου
32. Μαγδαληνός Ευάγγελος του Ιακώβου
33. Μάγειρας Θεμιστοκλής του Νικολάου
34. Μάγειρας Ιωάννης του Κων/νου
35. Μάγειρας Κων/νος του Νικολάου
36. Μανώλογλου Πηνελόπη, χήρα Χαράλ.
37. Μήρυκας Βασίλειος του Κων/νου
38. Μοσχονησιώτης Ευάγγελος του Ελευθ.
39. Μοσχονησιώτης Δημήτριος του Ευαγ.
40. Μοσχονησιώτης Νικόλαος του Αντων.
41. Μπάκας Αναστάσιος του Φραγκίσκου
42. Μπάτη Κυριακούλα, χήρα Στυλιανού
43. Μπάτης Αναστάσιος του Στυλιανού
44. Μπάτης Αντώνιος του Παύλου
45. Μπόλκας Κων/νος του Νικολάου
46. Μπουτσικάκη Σταματ., χήρα Αναστασ.
47. Νικολαΐδης Αντώνιος του Νικολάου
48. Ντηνιακός Αντώνιος του Πέτρου
49. Παλιομύτογλου Δημήτριος του Στυλ.
50. Παλάσης Αθανάσιος του Στυλιανού
51. Παναγιωτέλης Γεώργιος του Αντωνίου
52. Παλιομύτογλου Αναστάσιος του Δημ.
53. Παπουτσής Αθανάσιος του Ανδρέου
54. Πεπόντας Ευστράτιος του Κων/νου
55. Προύσαλης Στέφανος του Δημητρίου
56. Ρουμελιώτης Ανδρέας του Αποστόλου
57. Ρουμελιώτης Θεόδωρος του Χρυσοστ.
58. Ρούσογλου Ευάγγελος του Ιωάννου
59. Σεβδαλής Εμμανουήλ του Ευστρατίου
60. Σπύρου Παναγιώτης του Αναστασίου
61. Σπύρου Παναγιώτης του Σταματίου
62. Τζιτζήρας Γεώργιος του Ιωάννου
63. Τράγκας Χρήστος του Ιωάννου
64. Τρακάδας Δημοσθένης του Αθανασίου
65. Τσαλικίδης Εμμανουήλ του Αναστασ.
66. Τσάκαλος Νικόλαος του Ιωάννου
67. Τσατσαράνης Ιάκωβος του Σπυρίδωνος
68. Τσατσαράνης Σπυρίδων του Δημητρ.
69. Τσίγαρος Δημήτριος του Μαρριανού
70. Τσολάκογλου Χρυσάνθη, θυγ. Δημητρ.
71. Φασούλακα Δήμητρα, χήρα Κων/νου
72. Φιλιππίδης Φίλιππος του Αθανασίου
73. Φραντζέσκος Απόστολος του Μιχαήλ
74. Φραντζέσκος Σωτήριος του Μιχαήλ
75. Φράγκου Φιλίω, χήρα Γεωργίου
76. Χ^οθεοδώρα Ιωάννης του Γεωργίου
77. Χ^οδημητρίου Δημήτριος του Αναγνώσ.
78. Χ^οκομνηνός Παναγ. του Βλαδίμηρου
79. Χρόνης Αντώνιος του Κων. (Τσότρας)
80. Ψαρράς Δημήτριος του Γεωργίου
81. Ψύλογλου Αναστάσιος του Αποστόλου
82. Ψύλογλου Κων/νος του Αποστόλου
83. Ψύλογλου Νικόλαος του Αποστόλου

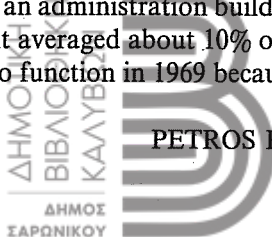
Summary

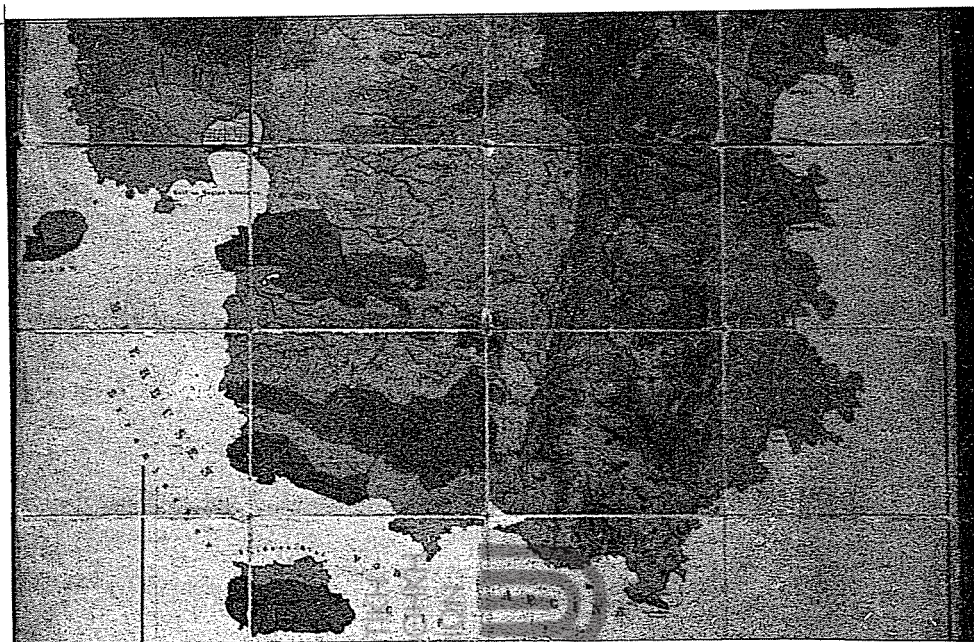
THE ANAVYSSOS SALTWORKS

The first evidence for the functioning of the Anavyssos Saltworks comes from the 16th c. and later (Piri Reis, 1520; Evlia Tselempi, 1667; and many travellers in the time of Turkish rule). We do not know if they were also in use during Classical times, but probably they were not, because the landscape formation of the region was different in antiquity. There is also abundant evidence for their use during the 1821 War of Independence. They continued to function throughout the 19th c., but were organized on a more systematic basis from 1908 onwards by José Santonja and the Asia Minor refugees from Phocaea, who succeeded in considerably increasing the production of salt.

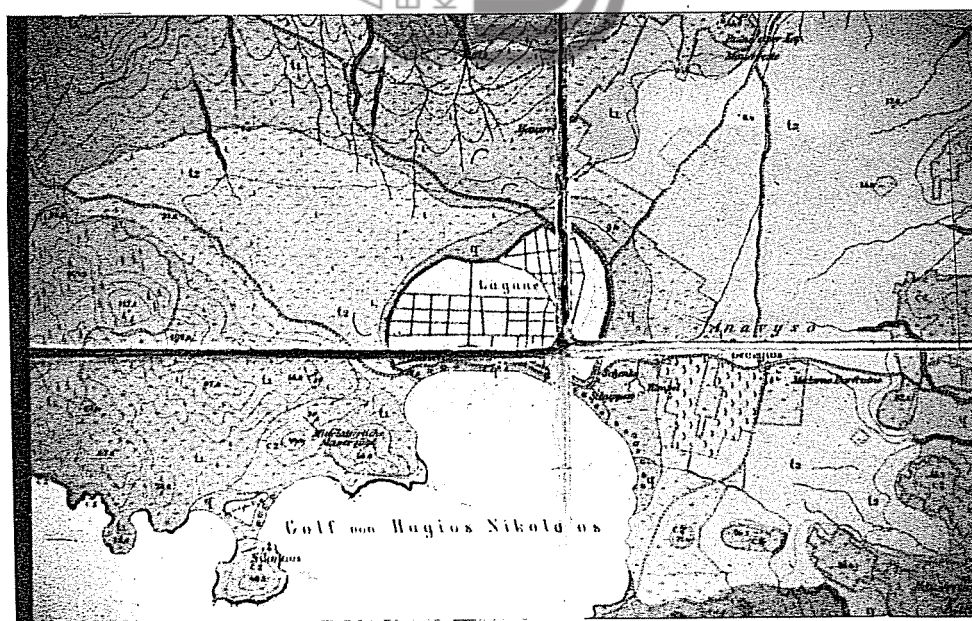
The saltworks occupy some 450 acres with about thirty salt pans, and in their latter years were equipped with waggons and conveyor belts for collecting the salt, with storage places, an administration building and jetties for loading ships. The production of salt averaged about 10% of the total Greek production. The saltworks ceased to function in 1969 because of the tourist development of the area.

PETROS PHILIPPOU-ANGELOU

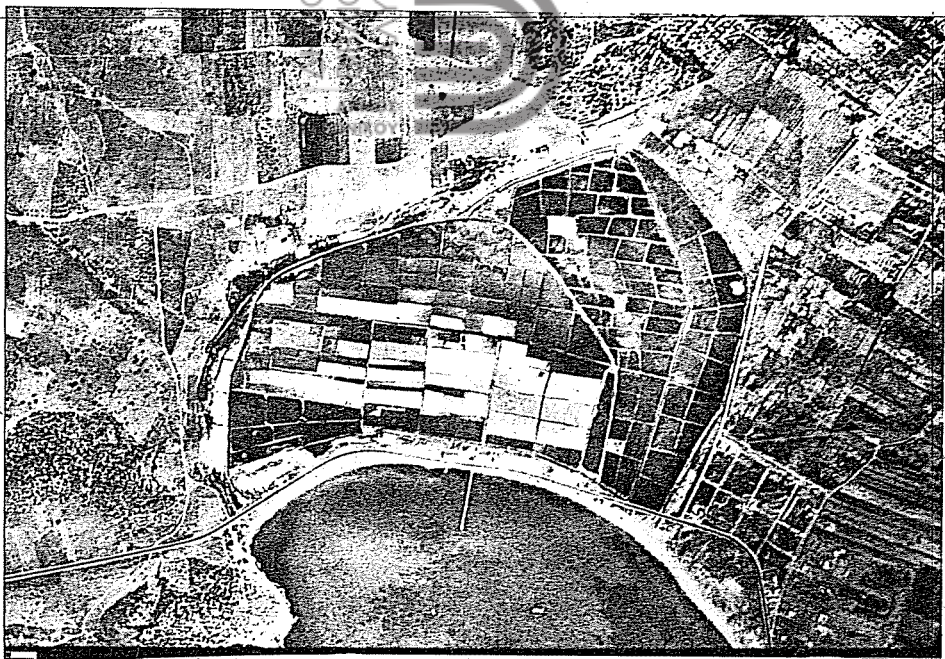
Εικ. 1: Ο Γεωλογικός Χάρτης της Λαυρεωτικής (1883) του Lepsius, όπου φαίνονται και οι αλυκές της Αναβύσσου.

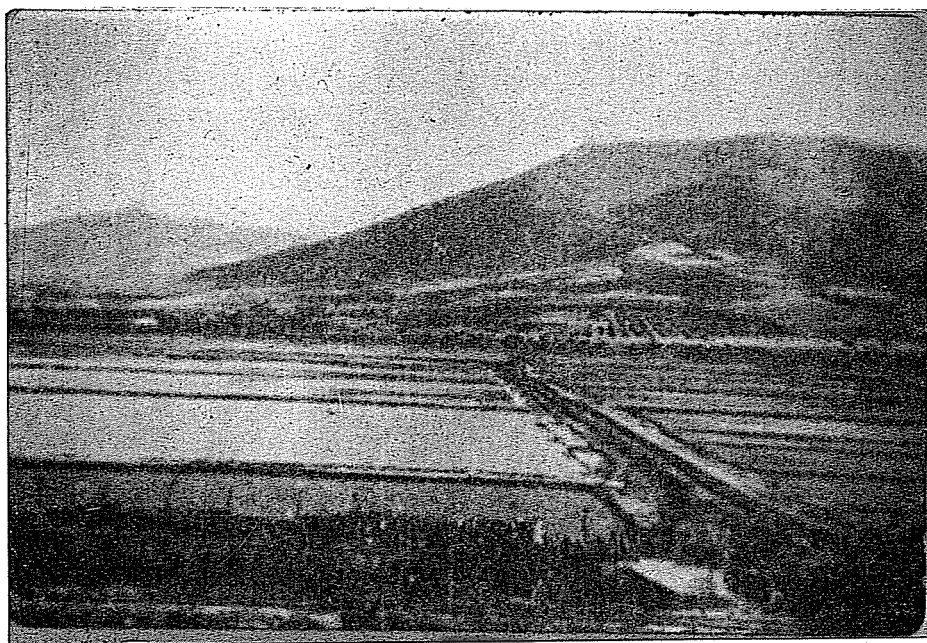
Εικ. 2: Λεπτομέρεια του ίδιου χάρτη.

Εικ. 3. Οι αλυκές της Αναβύσσου όπως έχουν αποτυπωθεί στο Karten von Attika των Curtius-Kaupert (1887)

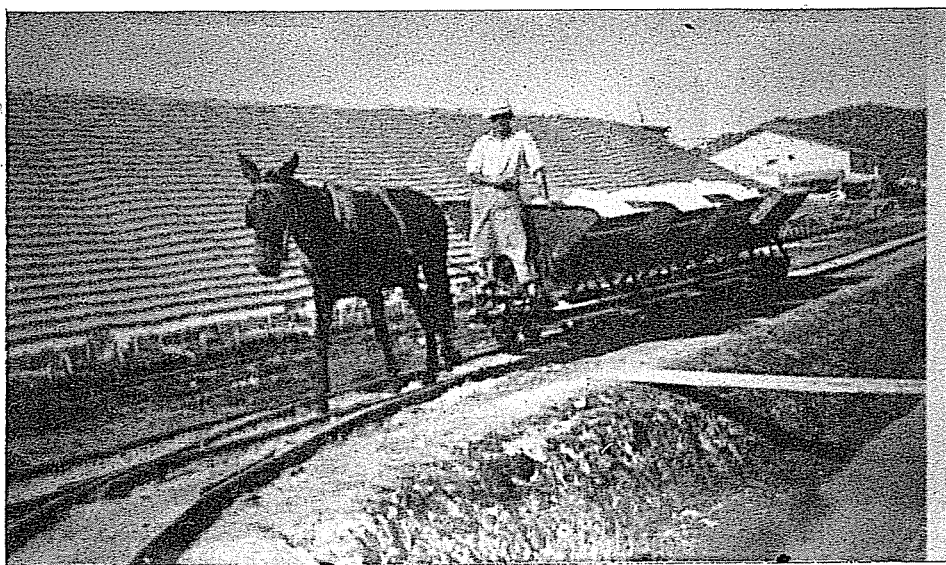
Εικ. 4. Οι αλυκές της Αναβύσσου από αεροφωτογραφία του 1960.

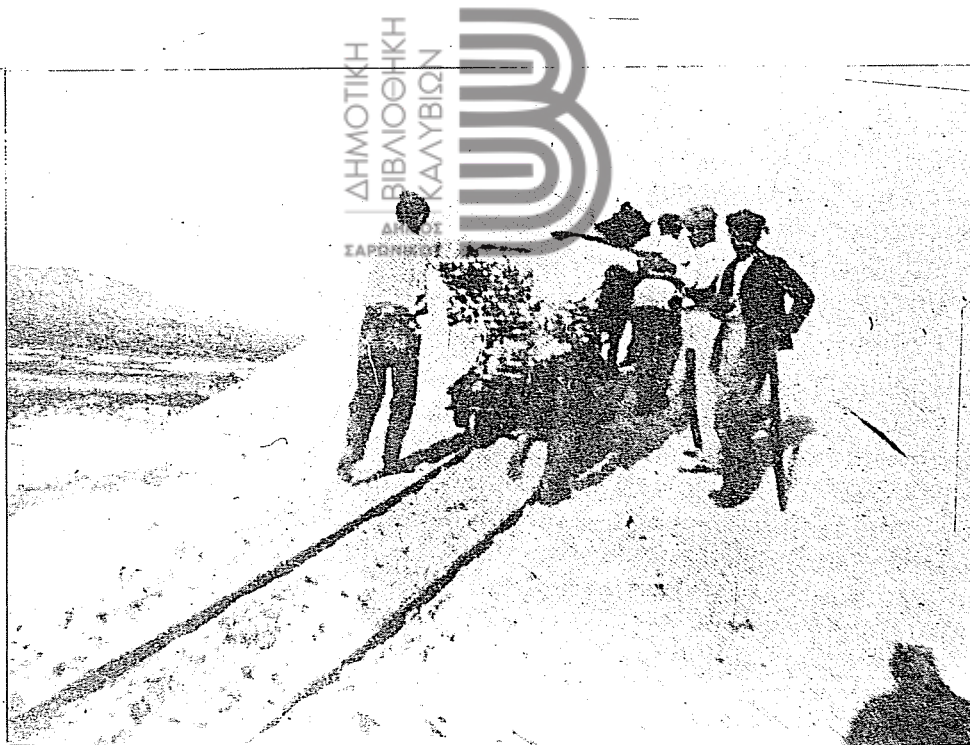
Εικ. 5. Άποψη των αλυκών από Ν. από παλιά φωτογραφία.

Εικ. 6: Μικροί σωροί αλατιού μέσα στα αλοπήγια (τηγάνια), που διαμορφώνονται κατά την εξόρυξη προκειμένου να γίνει η συγκομιδή.

Εικ. 7: Μεταφορά του αλατιού με βαγονέττα.

Εικ. 8: Παλιός τρόπος κατασκευής σωρών αλατιού.

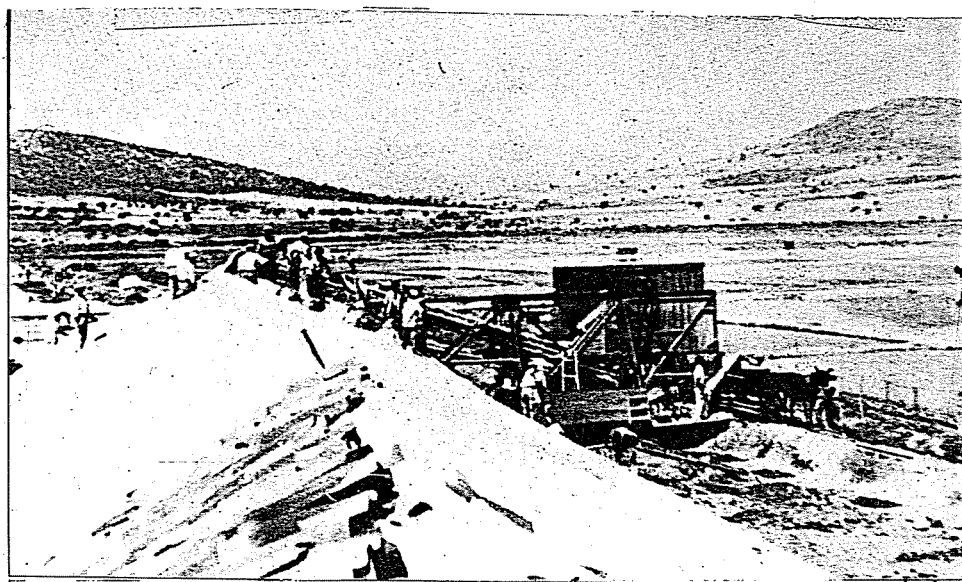
Εικ. 10: Ο αρχιτεχνίτης Χρήστος Καραπιπέρης, πρώτος πρόσφυγας στην περιοχή της Αναβύσσου, ανάμεσα σε άλλους δύο εργάτες (φωτ. δεκαετίας 1930).

Εικ. 11: Εργάτες στις αλυκές από παλιά φωτογραφία.

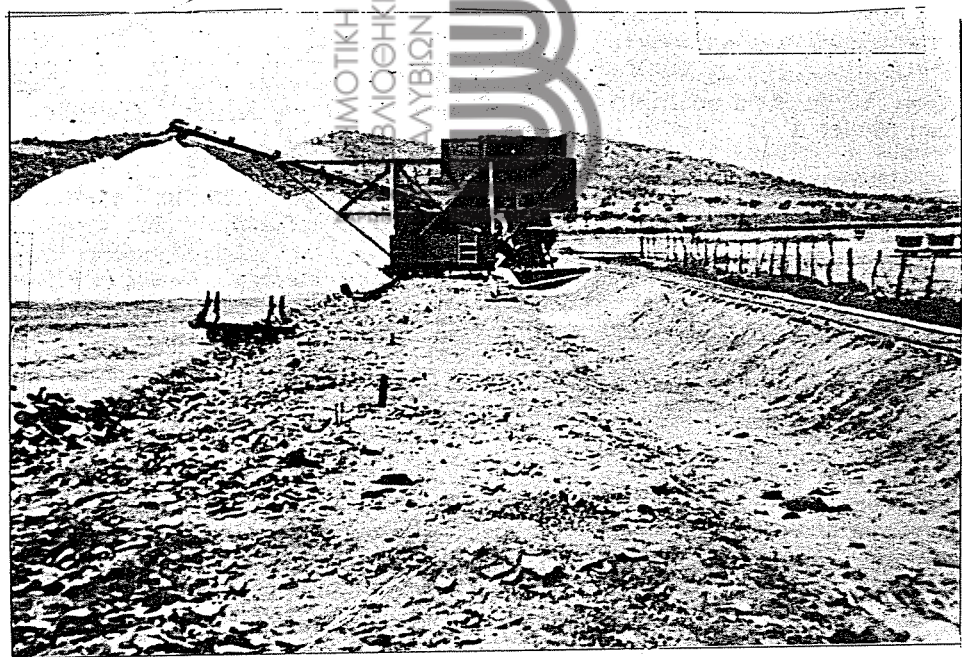

Εικ. 12: Εργάτες μέσα σε βαγονέττο.

Εικ. 13: Στο φτιάξιμο του μεγάλου σωρού.

Εικ. 9-9α. Κεντρικοί σωροί στις αλυκές της Αναβύσσου, κατασκευαζόμενοι από α-
νυψωτήρα.

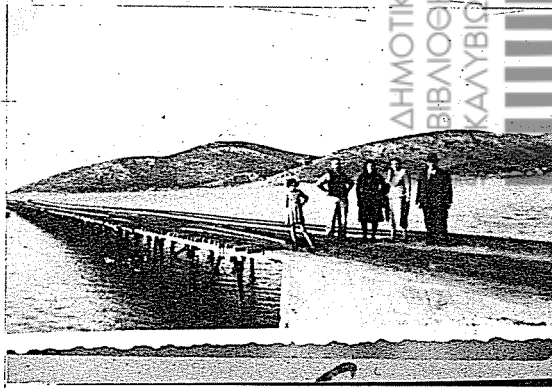

Εικ. 14: Επικάλυψη του σωρού με κεραμίδια.

Εικ. 15: Το διοικητήριο των αλυκών. Σήμερα γκρεμισμένο.

Εικ. 16: Η σκάλα φόρτωσης, περίπου 150 μ., στον κόλπο της Αναβύσσου.

Εικ. 17: Άποψη της σκάλας από την πλευρά της θάλασσας (από Ν). Στο βάθος τα κτίρια διοίκησης και οι αποθήκες των αλυκών. Σήμερα δεν υπάρχουν.